ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ

Այս տարուայ «Աղբիւր»-ի № 4-ի մէջ պ. Աղալեանցը մի փոքրիկ արշաւանք գործեց «Մուրճ»-ի դէմ։ Ասում եմ փոքրիկ, որովհետև պ. Աղալեանցի յօդուածը՝ «կիսապատասխան» վերնագրով, ճշմարիտ որ շատ փոքր էր համեմատութեամբ այն խնդրի հետ, որ հեղինակը ցանկացել էր քննել և բացատրել այդ կիսապատասխանի մէջ։ Որովհետև հարցը վերաբերում էր իմ յօդուածին, որ տպագրուեց «Մուրճ»-ի № 3 ի մէջ, «Մանկական ընթերցանութիւն» վերնագրով, և որի մէջ ես մի թեթև նկատողութիւն էի արել պ. Աղալեանցի մանկական հէքիաթների առիթով, ուստի այդ պ. Աղալեանցի արած արշաւանքը իսկապէս իմ դէմ էր, իմ լայտնած մտքերի և կարծիքների դէմ էր, հետևաբար և նրան պատասխանելու պարտականութիւնն էլ միանգամայն ինձ վերայ էր դրուած։ Բայց ես, հաւատալով պ. Աղալեանցի խոստմանը, անդադար սպասում էի որ նա լիովին յայտնէ իւր կարծիքները այդ խնդրի առիթով, որովհետև իւր կիսապատասխանի մէջ նա ասում է՝ թէ այդ յօդուածը առ ձեռն և շտապով գրած մի բան է... Սակայն իմ սպասելը իզուր անցաւ, պ. Աղալեանցը իւր առձեռն և շտապով յայտնած մտքերի վերայ էլ ոչինչ չ'ուզեց աւելացնել և ես այժմ երկար սպասելուց յետոյ, ստիպուած եմ հաշիւ տեսնել նորա կիսապատասխանի հետ... Ինչ արած, լաւ է ուշ, քան ոչ երբէք։ Այնուամենայնիւ, ես անկարող եմ հասկանալ՝ թէ ինչու պ. Աղալեանցը խոյս է տալիս իւր մտքերը պարզ և որոշ յայտնելուց. ինչու նա ցանկանում է բաւականանալ մի քանի կցկտուր և անորոշ, մետաֆիզիքական դարձուածքներով, առանց որոշելու իւր ընթերցողների համար իւր մանկավարժական հասկացողութիւնները, առանց բացատրելու թէ ինչ մանկավարժական-դաստիարակչական սկզբունքներով է նա ղեկավարւում իւր մանկական գրուածքների մէջ։ Չէ որ այս խնդիրը մեր հասարակական ամենակարևոր խնդիրներից մէկն է, չէ որ պ. Աղալեանցի ուղիղ կամ սխալ կարծիքը այդ մասին, շատ հետաքրքիր է մեզ համար, շատ անհրաժեշտ է, թէ ընթերցող հասա-

բակութեան և թէ նոյն իսկ մամուլի, գրականութեան մէջ գործողների համար։ Փոխանակ լուրջ կերպով քննելու դաստիարակչական ամենագլխաւոր խնդիրներից մէկը—մանկական ընթերցանութեան խնդիրը,—փոխանակ պարզ, որոշ, հասկանալի և համոզեցուցիչ դատողութիւններով ու օրինակներով բացատրելու, որոշելու իւր դաստիարակչական հասկացողութիւնները և սկզբունքները, կրկնում եմ, փոխանակ այս խելացի օգտակար աշխատանքի, պ. Աղալեանցը մի քանի կարճ և դժուարահասկանալի վերացական դրութիւններով աշխատում է հաւատացնել իւր ընթերցողներին, որ «Մուրճ» ամսագիրը սխալւում է իւր կարծիքների մէջ, որ նրանում տպագրւած լուրջ յօդւածները «թերհաս մտքի արտադրութիւններ են», որ իւր գրած մանկական հէքիաթները ոչ թէ ֆնասակար, այլ չատ օգտակար են և արժանի են թէ մանուկների և թէ մեծերի ընթերցանութեան նիւթ լինելու։ Թողնելով մի կողմ այն էական և կարևոր նկատողութիւնները, որ ես արել էի իմ յօդւածում պ. Աղալեանցի երկու հէքիաթների—Եղեգնուհի և Զանգի-Զրանգի,—առիթով, զգուշութեամբ խոյս տալով իմ յայտնած գլխաւոր մտքի դէմ վիճելուց, պ. Աղալեանցը ամենայն եռանդով աշխատում է ապացուցանել, կամ աւելի լաւ է ասել՝ աշխատում է «զոռով հաւատացնել» իւր ընթերցողներին, որ հէքիաթները առհասարակ ֆնասակար չեն երեխաների համար, որ հէքիաթական գրւածքները կարող են ծառայել որպէս մանկական ընթերցանութեան նիւթեր, կարող են կրթիչ ազդեցութիւն անել երեխաների զգացմունքների և երևակայութեան վերայ։ Բայց մինթէ ես հակառակ եմ դրան, մինթէ ես իմ յօդւածում («Մանկական ընթերցանութիւն» «Մուրճ» № 3) յայտնել եմ այն միտքը, որ հէքիաթները, առհասարակ, ինչ տեսակ էլ որ լինին,—ֆնասակար են մանուկների համար։ Եթէ իրաւ ես հակառակ լինէի ամեն տեսակի և ամեն բովանդակութեան հէքիաթներին, եթէ հէքիաթական տարրը միանգամայն ես ֆնասակար հաւարէի երեխաների ընթերցանութեան համար, այն ժամանակ էլ ինչու միանոյն իմ յօդւածում կը խօսէի լունայ միֆոլոգիական հէքիաթների մասին, ինչու կը լիշէի Պրոմեթէոսի կարճառոտ բովանդակութիւնը, իբրև օրինակելի և արժանի ընթերցանութեան հէքիաթ։ Մինթէ պ. Աղալեանցը չի լիշում իմ յօդւածի այդ կտորը. եթէ չի լիշում՝ ես ուրախութեամբ կը լիշեցնեմ նրան։ «Պատահում են, ճշմարիտ, այնպիսի հէքիաթներ, որտեղ մարդիկ՝ դիւցազնական բոլոր անհասանելի ոյժերով, ֆանտաստիկական վառ պատկերներով և շլացնող, ապշեցնող հսկայական քաջութեամբ՝ կատարում են վսեմ իդէալական գործեր, մարդասիրական, կամ հայրենասիրական աղնիւ յաղթութիւններ. այսպիսի հէքիաթային հերոսներ են լունաց միֆոլոգիայի մէջ՝ Հերկուլէսը, Թէզէոսը, Պրոմեթէոսը և այն։ Պրոմեթէոսը մարդկային ազգը փրկելու համար՝ երկնքից խլում է աստուածային հուրը և տալիս է մարդոց... իսկ ինքը, այդ զարհուրելի յանդգնութեան և մեծ «չարագործութեան» համար, արժանանում է աստուածների

ամենախիստ պատժի։ Զեսի հրամանով նրան չղթայական գամում են Կովկասի բարձր լեռների վրայ, որտեղ գիշակեր անգղը պէտք է լափտեանս տանջէ նրան՝ անդադար կոցահարելով նորա սիրտը։ Սա էլ է մի հէքիաթ. բայց այստեղ հէքիաթի տարօրինակ ֆանտաստիկական ձևը այն է անում, որ ներքին բարձր գաղափարը, այդ ձևի մէջ արտայայտելով, ամենազօրեն և խոր տպաւորութիւն է անում մարդու վերայ և երևխան՝ այդ գաղափարի ուժեղ ապաւորութեան տակ՝ ամենևին չի էլ նկատում, արտաքին ձևի տարօրինակ և անբնական լինելը։ Այդպիսի հէքիաթը, ուղիղ որ, կարող է կրթել երեխային, կարող է զարթեցնել նորա մէջ, բարձր, աստուածային զգացմունքներ»։

Սրանից պարզ երևում է, որ վիշեալ լօգուածում՝ իմ խօսքը եղել է ոչ թէ հէքիաթական լոկ ձևի մասին, որ ես բողոքել եմ ոչ թէ առհասարակ բոլոր հէքիաթների դէմ, ինչպէս ուզում է հաւատացնել պ. Աղայեանցը, այլ ընդհակառակ այդ հէքիաթներից որոշ տեսակի, որոշ ուղղութիւն և տենդէնցիա ունեցողների դէմ, որոնց կարգին պատկանում են և պ. Աղայեանցի երկու իմ առաջ բերած հէքիաթները՝ Նեղգնուհի և Զանգի-Զրանգի։ Այս երկու հէքիաթները քննելով, նրանց վնասակար և մոլորեցնող յատկութիւնները ցոյց տալով, ես ընդհանրացրել եմ իմ խօսքը լոլոր այդ տեսակ հէքիաթների մասին, իսկ որպէս զի ցոյց տամ պ. Աղայեանցին թէ էլ ինչ տեսակ ուրիշ հէքիաթներ կարող են լինել, ես մատնացոյց եմ արել, իբրև առաջին պատահած օրինակ, լունաց դիցաբանական հէքիաթներից մէկի վերայ։ Ուզեցել եմ ասել, որ հէքիաթ անունը չը պէտք է վերաբերել միայն պ. Աղայեանցի գրածներին, որ այդ գրածներից զատ կան նաև ուրիշ հէքիաթներ, որոնք հիմնովին տարբերվում են այդ հէքիաթներից իրանց ներքին գաղափարական արժանաւորութիւններով։

II

Իսկապէս խնդրի էական և ամենագլխաւոր մասը հենց նրանումն է, որ պ. Աղայեանցը ոչ մի նշանակութիւն չէ տալիս հէքիաթի ներքին, գաղափարային արժանաւորութեանը։ Նորա կարծիքով՝ բաւական է, որ հէքիաթը լինի միմիայն հէքիաթ, որ նա կրէ «հէքիաթի առասպելական, հնութեան դրոշմը»՝ ուրիշ ոչինչ։ Իսկ թէ այդ փառասպելական և հնութեան դրոշմի տակ ինչ գաղափար է ծածկուած—այդ բոլորովին միևնոյն է պ. Աղայեանցի համար։ Նա մինչև անգամ չի էլ մտածում այդ մասին, նորա համար, կարծես, այդ գլխաւոր և ամենամեծ պայմանը—հէքիաթի բովանդակութեան, գաղափարի պայմանը չը կայ ամենևին։ Այս տեսակ զուտ ոլիմպիական սառը և չեղոք տրամադրութեամբ պ. Աղայեանցը որոնում, գտնում է հին առասպելներ, հէքիաթներ, աւանդութիւններ, գրի է առնում այդ բոլոր հնութեան մնացորդները և ինքնաբաւական ուրախու-

թեամբ առաջարկում է այդ բոլոր xaмъ-ը հայ երեխաներին, որպէս ընթերցանութեան օգտակար և դաստիարակիչ նիւթ։ Եւ ահա դուրս են գալիս «Աղբիւր»-ի մէջ «Նղեգնուհի» «Զանգի-Զրանգի» և սրանց նման հրեշաւոր հէքիաթներ, որտեղ ընթերցողի երևակայութեանը ներկայանում են ֆանտաստիկական ալլանդակ տեսարաններ, սատանաների, դևերի, գայլերի և չների անմիտ և անբովանդակ համբախաղութիւն (пантомима)։ Այդ չորքոտանի, երևելի և աներևոյթ կենդանի «քեանդրբազները» պ. Աղալեանցի բանաստեղծական քնարի եղանակով սկսում են պար գալ մեր առաջ, սկսում են իրանց բոլոր անասնական, սատանայական, դիւական և քաջքաջին ճարպիկութիւնները ցոյց տալ մեր երեխաներին... Սատանաները թռչկոտում են միմեանց չալակ, թափ են տալիս իրանց պոչերը, պարում են, երդում են և ամեն տեսակ «սատանայութիւններ» են անում։ Շները հաչում են սատանաների վերայ. խածոտում են նրանց «թարս» ոտները։ Ցանկարծ գետնի տակից դուրս է դալիս ծծկեր երեխան, ահագին տաշտով խմորը գլխին դրած։ Սատանաները և շները յարձակւում են երեխայի վերայ, ուզում են խլել նրանից տաշտը։ Սկսում է սաստիկ կռիւ, բարձրանում է աղմուկ, հիչ, զոռում-գոչիւն։ Այդ խառնակութեան ժամանակ՝ մէկ էլ յանկարծ լսում է պ. Աղալեանցի բարձր և խռպոտ ձայնը.—լռութիւն։ Բոլորը ոչնչանում են մի ակնթարթում խաւարի և անկատութեան մէջ։ Ներկայացումը վերջանում է և հետաքրքիր երեխաները լոդնած, թուլացած, ապշած և վախեցած՝ շտապով փախչում, ընկնում են իրանց ծնողների գիրկը՝ երկար ժամանակ չը կարողանալով աղատվել պ. Աղալեանցի ներկայացրած կենդանական և դիւային հրեշաւոր թատրոնի ազդեցութեան տակից...

Որպէս զի ընթերցողը ինձ չը մեղադրէ միակողմանի չափազանցութեան մէջ՝ կարծելով թէ ես դիտմամբ ինձանից հնարում եմ այդպիսի խաղտառակ պատմութիւններ և «օլիններ»՝ ես նախ առաջարկում եմ նրան կարդալ պ. Աղալեանցի վերոյիշեալ երկու հէքիաթները և յետոյ լսել ինձ հետ պատահած հետևեալ իրական դէպքի պատմութիւնը։ Դեռ նոր էր հրատարակւել «Աղբիւր»-ի այս տարեալ № 2, որտեղ տպած էր պ. Աղալեանցի Զանգի-Զրանգին։ Ես մի օր, ճաշից յետոյ, յարմար ժամանակ դտայ և անկողնիս վերայ պառկած՝ հետաքրքրութեամբ սկսեցի կարդալ այդ նոր հէքիաթը, որի բովանդակութեան հետ ես ամենևին ծանօթ չէի։ Ընթերցանութիւնը տևեց մի որ և իցէ 10 րոպէ, որից յետոյ ես արդէն քնած էի... Կարդացածս հէքիաթը շարունակեց ազդել ինձ վերայ և քնած ժամանակ և ես այդ օր տեսայ դանազան ալլանդակ, անբովանդակ և սարսափեցնող երազներ. խմբերով սատանաները, գայլերը և շները, մերկ երեխաները, պառաւ կանայք և ալն և ալն շարունակ անցնում էին իմ քնած երևակայութեան միջից՝ պատճառելով ինձ երբեմն ծիծաղ, երբեմն վախ ու սարսափ, երբեմն զարմանք և ապշութիւն։ Երազի խեղդող, ճնշող տպա-

ւորութեան տակ՝ նա ղարթնեցի և, աշխատելով գտնել այդ բոլոր տեսածիս պատճառը, մահճակալիս մօտ, աթոռի վերայ նկատեցի «Աղբիւր»-ի համարը և իսկոյն ամեն բան հասկացայ... Եթէ որ ինձ վերայ այսպիսի տպաւորութիւն արեց պ. Աղալեանցի հէքիաթը, հապա փոքրիկ երեխաների վերայ ինչպէս կ'աղդէ.—մտածեցի նա այն ժամանակ։ Այս ճշմարիտ հոգեբանական երևոյթը, որ ինձ հետ պատահեց, կարելի է բացատրել, իմ կարծիքով՝ այսպէս. Զանգի-Զրանգի հէքիաթը ճիշդ այնպիսի հէքիաթ է, ինչպէս որ սիրում է ինքը պ. Աղալեանցը, այսինքն կրում է իւր վերայ «հէքիաթի առասպելական և հնութեան դրոշմը»։ Կրելով իւր վերայ այդ առասպելական և հնութեան դրոշմը Զանգի-Զրանգին չի պարունակում իւր մէջ ոչ մի բարձր գաղափար, ոչ մի ճշմարիտ մարդկային խոր և բարոյական հասկացողութիւն։ Ընթերցողը նրանից չի ստանում ոչինչ ազնիւ և բարձր ոգեորութիւն, ոչ մի խելացի, օգտակար օրինակ... Ընթերցողը երևակայում է նորա միջի դանազան հրէշաւոր արարածները, դէպքերը, երևոյթները և նորա երևակայութիւնը խեղդւում, ճնշւում է այդ տեսարանների մեքենական աղդեցութեան տակ։

Արտաքին փաստերը և երևոյթները մնում են լոկ փաստեր և անբովանդակ երևոյթներ. ոչ մի ընդհանուր գաղափար չի թուլացնում այդ հրէշաւոր անցքերի տպաւորութիւնը, ոչ մի բարձր հոգեկան ոգեորութիւն չի մեղմացնում հէքիաթի արտաքին ալլանդակ տեսարանների և պատկերների ազդեցութիւնը, որովհետև Զանգի-Զրանգին միմիայն կրում է իւր վերայ հէքիաթի առասպելական և հնութեան դրոշմը... Նա գրվում և տպվում է լոկ նրա համար, որ մարդիկ կարդան և երևակայեն, պատկերացնեն նրա մէջ նկարագրուած անցքերը, դէպքերը երևելի և աներևոյթ կենդանիները, քաջքերը, մարդագայլերը, սատանաները... Շատ բնական է որ քնած ժամանակ էլ մարդու երևակայութիւնը վերարտադրէ, պատկերացնէ նոյն բանը, ինչով որ ճնշուած է եղել արթուն ժամանակ, շատ հաւանական է, որ երեխաներն էլ բացի սարսափից և վախից ուրիշ ոչ մի տպաւորութիւն չը ստանան այդպիսի հէքիաթներ կարդալուց։ Բայց պ. Աղալեանցը ամենևին չի մտածում այս բաների մասին. նա «պնդում է» որ այդ բոլորը ոչ միայն վնասակար չէ, այլ շատ և շատ օգտակար։ Նա խորհուրդ է տալիս, որ հայ հասարակութիւնը մեծից մինչև փոքր կարդայ նորա հէքիաթները և, մինչև անգամ, դեռ չնորհակալ մնայ նրանից.

III

Կամենալով հէքիաթների նշանակութիւնը բարձրացնել և նրանց դաստիարակչական արժէքը աւելի չչափելի կացուցանել ընթերցողների համար՝ պ. Աղալեանցը համեմատում է հէքիաթը մայրական կաթի հետ և ուզում է մեզ հաւատացնել՝ թէ որքան որ այդ կաթը անհրաժեշտ է

երեխայի ֆիզիքական առողջութիւնը կազդուրելու, ամրացնելու և կանոնաւոր ընթացքով զարգացնելու համար, նոյնքան էլ հէքիաթը (մանաւանդ Եղնկնունին և Զանգի-Զրանգին, այնպէս չէ՞ր...) անհրաժեշտ է մարդու հոգեկան ուժերը զարգացնելու, նորա ընդունակութիւնները և ձիրքերը սնուցանելու, բեղմնաւորելու համար։ Նա ասում է «հէքիաթը մեր երևակայութեան, մեր տաղանդի ու հանճարի կաթն է։ Այդ կաթը ինչպէս սննդարար է եղել մեզանից քառասուն դար առաջ, նոյնքան սննդարար կը լինի և քառասուն դար մեզանից յետոյ»։

Համեմատութիւնը, անալոգիան շատ անգամ փոխանակ պարզելու մի խնդիր՝ աւելի խճճում, աւելի անհասկանալի և մութն է դարձնում. նա. մանաւանդ երբ այդ անալոգիան սխալ և անյաջող է գործ. դրւած։ Պ. Աղայեանցը՝ փոխանակ մանրամասն խորհրդածութիւններով ու փաստերով բացատրելու հէքիաթի նշանակութիւնը դաստիարակութեան գործում, վերցնում և մի անյաջող համեմատութիւն է անում, որով իւր միտքը աւելի քօղարկվում, աւելի պղտոր և անմատչելի է դառնում։ Բնագիտութիւնից մեզ յայտնի է, որ կաթը ծծկեր երեխայի համար ամենասննդարար, ամենադիւրամարս կերակուրն է։ Այդ հեղուկը, պարունակելով իւր մէջ երեխայի մարմնին անհրաժեշտ բոլոր քիմիական նիւթերը, կարողանում է լրացնել նորա մարմնի բոլոր պակասորդ մասերը, կարողանում է սնունդ տալ և՛ մկանունքներին, և՛ ոսկորներին, և՛ թոքերին, և՛ արտաքին մաշկին ու նորա վերայ եղած եղջրային մասերին—եղունգներին, մազերին. Բայց մի՞թէ միևնոյն դերը կարող է կատարել հէքիաթը հասակաւոր երեխայի հոգեկան ընդունակութեանց նկատմամբ. Մի՞թէ հէքիաթը կարող է կրթել, զարգացնել երեխայի և՛ մտածելու ընդունակութիւնը, և՛ երևակայութիւնը, և՛ յիշողութիւնը, և՛ բարոյական զգացմունքները և՛ դիտելու, ըմբռնելու, համեմատելու բոլոր զանազանակերպ, բարդ ընդունակութիւնները... Եթէ դաստիարակութեան գործը այդքան հեշտ և միակերպ լինէր, այն ժամանակ էլ ինչ հարկաւոր էին եւրոպական բոլոր մանկավարժների չարչարանքը, ինչի համար էին մանկական պարտէզները, խաղերը, զբօսանքները, բնագիտական և առարկայական զրոյցները և այլն և այլն։ Կը վերցնէին և պ. Աղայեանցի «րէցէպտով» հէքիաթներ կը պատմէին երեխաներին՝ հէքիաթներ, հէքիաթներ և հէքիաթներ... Սակայն, դժբաղդաբար, դաստիարակութեան գործը այնքան հասարակ և պարզ չէ և պ. Աղայեանցի առաջարկած հէքիաթները չեն կարող այն դերը կատարել երեխայոց դաստիարակութեան համար, ինչ դեր որ կատարում է մայրական կաթը՝ նրանց մարմնի աճելու, զարգացնելու վերաբերութեամբ։

Այդ միևնոյն համեմատութեան մէջ պ. Աղայեանցը ասում է, որ եթէ 40 դար առաջ հէքիաթը օգտակար է եղել մարդոց դաստիարակութեան համար, միևնոյն հէքիաթը օգտակար կը լինի և մեզանից 40 դար յետոյ։ «Աղբիւրի» մէջ նա խօսում է կաթի մասին, հասկանալով, ի հարկէ, կաթ

խօսքի տակ՝ հէքիաթը։ Այս մի քանի խօսքի մէջ պ։ Աղալեանցը արտայայտում է իւր «անշարժութեան թէօրիայի» դլխաւոր սկզբունքը։ Նա ընդունում է, որ դաստիարակութեան մէջ մարդկութիւնը ոչ մի առաջադիմութիւն չի անում, որ մեզանից չորս հազար տարի առաջ մարդկութիւնը դաստիարակվում էր նոյն հէքիաթներով, ինչ հէքիաթներով որ դաստիարակւելու է նաև մեզանից չորս հազար տարի յետոյ...։ Մի դրչի հասարակ շարժումով պ. Աղալեանցն ոչնչացնում է ամբողջ գիտութիւնը, ամբողջ դարերով հաւաքւած ու բարդւած մարդկային մտքի բոլոր արտադրութիւնները՝ իրանց հանճարեղ ներկայացուցիչներով՝ սկսեալ Արիստոտէլից մինչև անգլիացի մեծ բնագէտը-Դարվինը։ Պատմական ամենահին դարերից՝ գիտութիւնը և փիլիսոփայութիւնը անցնելով հազար տեսակ փոթորիկների, վտանգների միջից, ենթարկւելով բազմաթիւ նեղութիւնների, արգելքների և հալածանաց՝ անդադար զարդացել, անդադար հարստացել կազդուրւել են մինչև որ կարողացել են հասնել այն բարձրութեանը, այն հսկայական ուժեղութեանը, ինչ որ մենք տեսնում ենք ներկայումս։ Դարերով զարդացած, կազդուրւած և ամրնացած եւրոպական դիտութիւնը, իւր վերջին ամենամեծ փիլիսոփայական եդրակացութիւնը տւեց բնութեան և մարդկային կեանքի բոլոր երևոյթների վերաբերութեամբ՝ Դարվինի հռչակաւոր և անմահ թէօրիայով, որը մեզ ուսուցանում է բնութեան և կեանքի զարդանալու, կատարելագործւելու, առաջադիմելու օրէնքները։

Այդ մեծ թէօրիայի հիման վերայ՝ ինչպէս որ բնութեան մէջ ամեն արարած՝ թէ չնչաւոր և թէ անչունչ՝ նոյնպէս և մարդը, ենթարկւած է մշտական, փոփոխութեան, մշտական և անընդհատ կատարելագործւելու, զարդանալու, բարդւելու, առաջադիմելու օրէնքին։ Առաջադիմութեան, պրոդրէսսի օրէնքը մշտական է, անփոփոխ է բոլոր մարդոց, բոլոր ազգերի և ցեղերի համար, ինչպէս որ ընդհանուր է նաև բոլոր կենդանի և անչունչ արարածների համար։ Մարդկային ազգը մեզանից չորս հազար տարի առաջ այն չէր, ինչ որ այժմ է. այժմեան մարդը, իւր ֆիզիկական և հոգեկան բոլոր ուժերով, ընդունակութիւններով, իւր տնտեսական հասարակական յարաբերութիւններով, սովորութիւններով, ինստինկտներով ու հակումներով բոլորովին տարբերվում, զանազանվում է պատմական-հեռաւոր ժամանակներում ապրող մարդկանցից։ Պատմական մարդոց գիտութիւնը, նրանց բարոյական համոզմունքները, նրանց ընտանեկան և հասարակական յարաբերութիւնները՝ ամենևին պարտաւորական չեն մեզ համար, ամենևին չեն կարող օրինակ լինել այժմեան մարդոց կեանքի գործունէութեան մէջ։ Ամեն ժամանակ, ամեն պատմական շրջան ունի իւր սեփական, յատուկ պահանջները, իւր խնդիրները, իւր ձգտումները և իդէալները։ Պատմական ժամանակների փորձը մեզ օգտակար է այնչափով, որչափով որ այդ հարկաւոր է մեր այժմեան կեանքի թերութիւնները,

սխալները և մոլորութիւնները դրստելու, նախատելու և հասկանալու համար։ Իսկ լմոլլն, առանց փոփոխութեան, առանց նորագոյն հասկացողութեանց, գաղափարների և պահանջների ներդաշնակ միաւորութեան, պատմական աւանդութիւնը, տրադիցիան ոչ միայն օգուտ չէ մեզ, այլ և շատ վնաս է, մոլորեցնող է, բթացնող է... Նոյնը, աւելի մեծ չափով, կարելի է ասել և դաստիարակութեան մասին։ Ինչ հոգեկան և ֆիզիքական պահանջներ որ ունէր մարդը այն ժամանակ, նոյնը չունի խօ և ներկայումս։ Հետևաբար և դաստիարակութեան միջոցները շատ խոր և հիմնական կերպով զանազանվում են միմիանցից. այն մտքերը, գաղափարները, զգացմունքները և սովորութիւնները, որոնցով մարդիկ դաստիարակւել են մի քանի հազար տարի առաջ, ներկայումս գուց է բոլորովին վնասակար, անբարոյական են համարվում... Այն հէքիաթները, պատմութիւնները, առակները ասացւածքները, որոնցով կրթւել, դաստիարակւել են Հայկ նահապետը, Կիւրոսը, Աղէքսանդր մակեդոնացին և այլն՝ այդ միևնոյն հէքիաթները և պատմութիւնները, իսկութեամբ, առանց փոփոխութեան, առանց նոր պահանջներին յարմարացնելու՝ բոլորովին անյարմար վնասակար, հակամանկավարժական են ներկայ սերնդի կրթութեան, դաստիարակութեան համար։ Որովհետև ամեն ժամանակ ունի իւր առանձին պահանջները, և դաստիարակութեան թէ եղանակը, թէ նիւթերը և թէ նպատակները անդադար փոխվում են ժամանակների ընթացքում, ինչպէս որ փոխվում, զարգանում, կատարելագործվում են մարդու թէ ֆիզիքական և թէ հոգեկան ուժերը, ընդունակութիւնները։ Այս հասարակ, արմատական և ընդհանուր մարդկային ճշմարտութիւնը պ. Աղայեանցը հերքում է երկու «կարճ և ազդու» նախադասութիւններով...

IV

Յօդուածիս երկրորդ գլխում ասացի, որ պ. Աղայեանցը ոչ մի նշանակութիւն չի տալիս հէքիաթի ներքին, գաղափարային արժանաւորութեանը։ Եւ ճշմարիտ, պ. Աղայեանցի երևակայած հիքիաթային հերոսները ունին ամեն տեսակ վիթխարի յատկութիւններ. ահագին ֆիզիկական ուժ, մեծ քաջասրտութիւն և այլ տեսակ ուժեղ յատկութիւններ, բացի մարդասիրական զգացմունքից, բացի ներքին բարոյական, գաղափարային ուժից։ Իւր «կիսապատասխանի» մէջ պ. Աղայեանցը հետևեալ եղանակով է որոշում հէքիաթային հերոսների բարոյական արժանաւորութիւնը. «Էլ ինչ Հերքուլէս, եթէ նորա սպանած վիշապը պէտք է մի հասարակ օձ լինի և ոչ մի հիդրա բազմագլուխ, որ երբ մի գլուխը կտրեն, միւսը տեղը բսնի։

Եթէ այդ վիշապը զարհուրելի է, որքան առաւել հիանալի է Հերքիւլէսի սիրաը, նորա անվեհերութիւնը, նորա քաջութիւնը, նորա հնարա-

րագիտութիւնը»։ Ոչ ոք չի կարող վիճել, որ քաջութիւնը, անվեհերութիւնը, արիութիւնը լաւ յատկութիւններ են, որ այդ հոգեկան ընդունակութիւնները կարևոր են, անհրաժեշտ են մարդոց համար, որ դաստիարակութեան մէջ երեխայոց պէտք է ոգևորել այդպիսի վսեմ հոգեկան ուժերով։ Բայց մի՞թէ դաստիարակութեան գլխաւոր, վերջնական նպատակը այդ է, մի՞թէ քաջութեան, արիութեան, հնարագիտութեան գաղափարներով է առաջադիմում մարդկութիւնը, այդ գաղափարներո՞վ է զարգանում հասարակական կեանքը, մարդկային ընկերական յարաբերութիւնները, ընտանեկան քաղաքացիական, ազգային և ընդհանուր մարդկային զգացմունքները... Մի՞թէ քաջութիւնը, անվեհերութիւնը, հնարագիտութիւնը, կարո՞ղ են բաւականացնել մեր բարոյական պահանջմունքները, մի՞թէ այդ յատկութիւններով ենք չափում ներկայումս մարդոց արժէքը, նրանց իսկական՝ և ոչ խաբուսիկ, շողոքորթական՝ յարգը և պատիւը։ Քեարիմ աւազակապետը ոչնչով պակաս չէ պ. Աղայեանցի երևակայած հերոսներից՝ քաջութեան, անվեհերութեան, արիութեան, հնարագիտութեան կողմանէ։ Բայց ո՞վ կը համարձակուի նորա կատարած «քաջութիւնների» պատմութիւնը առաջարկել երեխայոց, որպէս կրթութեան, դաստիարակութեան միջոց. ո՞վ կը ոգևորուի այդ աւազակի արած ամենայանդուղն, ամենավստահ, ամենաճարպիկ և հնարագէտ գործերով, յաղթութիւններով... Ընդհակառակ Խրիմեան Հայրիկը, որ թէ քաջութեան, թէ անվեհերութեան և թէ, մանաւանդ, «հնարագիտութեան» կողմից ոչնչով յայտնի չէ մեզ—այդ մարդը գրաւել է ոչ միայն մեր, հայերիս, այլ և շատ օտար ազգերի անկեղծ սէրը և բուռն համակրութիւնը։ Ինչումն է կայանում Խրիմեան Հայրիկի գլխաւոր ուժը, նորա հոգեկան ընդունակութեան էական և ամենաերևելի կողմը. ինչ մագնիսական ուժով նա կարողացել է գրաւել, կաշկանդել միլիոնաւոր ամբոխի սիրտն ու հոգին..։ Խրիմեան Հայրիկի գլխաւոր և ամենամեծ ընդունակութիւնը նորա սիրելու ընդունակութիւնն է, նորա չափազանց ինքնուրաց և խորը ժողովրդասիրութեան ոգին է։ Սիրել ժողովուրդը, ամբոխը իւր անձից աւելի, տալ այդ ամբոխի բարեյաջողութեանը ամեն բան—աշխատանք, փող, առողջութիւն և կեանք՝—ահա Խրիմեան Հայրիկի բնաւորութիւնը, ահա նորա բարոյական ուժը և կարողութիւնը։ Եւ այդ մարդասիրական բարձր գաղափարը, որ մարմնացել, շունչ և ոգի է ստացել Հայրիկի մեծ անձնաւորութեան մէջ, այդ գաղափարը տալիս է նորա իշխողին, այն վսեմ, իդէալական բարձր նշանակութիւնը, այն բարձր դիրքը և անսահման հեղինակութիւնը, որ այժմ վայելում է Խրիմեան Հայրիկը։ Այդպէս են և բոլոր պատմական երևելի մարդիկ. Վարդան Մամիկոնեանը, Գարիբալդին, Վաշինգթոնը երևելի են, սուրբ են մեզ համար՝ ոչ թէ իրանց քաջութեան, արիութեան, հնարագիտութեան պատճառով՝—(նրանցից շատ առաւել քաջ մարդիկ պատմութեան ալիքների մէջ կորել են) այլ իրանց սիրելու ընդունակութիւնով,

այն բարձր քրիստոնէական գաղափարով՝ որ ստիպում է մարդոց ուրանալ իւր սեպհական անձը՝ ուրիշներին երջանկացնելու, պաշտպանելու, ազատելու համար։ Գէորգ Վաշինգթոնի հոգեկան ազնուութեան, առաքինութեան օրինակներով դեռ մինչև այժմ դաստիարակւում են Ամերիկայի մեծ հանրապետութեան զաւակները։ Հետեւալ փոքրիկ պատմութիւնը, Վաշինգթոնի երեխայութեան կեանքից, իբրև մի կրօնական աւանդութիւն, սերնդէ սերունդ կրթում, ազնւացնում, ոգևորում է ամերիկացիներին։ «Վաշինգթոնը դեռ փոքրիկ երեխայ էր։ Հայրը նրան ընծայեց մի նոր և փայլուն կացին։ Վաշինգթոնը, ցանկանալով նմանուել ուրիշ աշխատաւորներին՝ վեր առաւ և այդ սուր կացնով կտրեց իրանց պարտիզում մի ամենաընտիր խնձորենի։ Հայրը, որ մեծ հոգս էր տանում այդ խնձորենու զարգացման վերայ՝ տեսնելով, որ պարտիզում խնձորենին կտրուած, վայր է գցած, սաստիկ բարկացաւ և զայրոյթը չը կարողանալով զսպել՝ անղաղար որոնում էր, թէ ով է կտրել իւր ծառը։ Ցեսնելով հօր սաստիկ բարկութիւնը, Վաշինգթոն անմեղ հեզութեամբ մօտեցաւ նրան և ասաց.—Հայրիկ, ես չեմ ուզում ծածկել իմ յանցանքը. ես եմ կտրել քո խնձորենին...» Այս փոքրիկ և հասարակ պատմութիւնը, որից երևում է Վաշինգթոնի ճշմարտասիրութեան և ազնուութեան չափը, դեռ փոքր երեխայական հասակից՝ ամերիկացիների ընտանեկան և հասարակական դաստիարակութեան անկիւնաքարն է համարւում։ Վաշինգթոնի մեծ անունը և մեծ գործերը ամերիկացիք կապում են նորա հոգեկան բարձր ազնուութեան, նորա իդէական մարդասիրութեան հետ... Ուրեմն մարդոց քաջութիւնը, հնարագիտութիւնը, որքան էլ գրաւիչ և ոգևորիչ յատկութիւններ լինեն, բայց, դարձեալ, այդ յատկութիւնները չեն կազմում նրանց բարոյական գլխաւոր գինը և արժէքը, առանց որ և է բուն մարդկային սիրոյ և առաքինութեան բարձր գաղափարի, առանց հասարակական ազնիւ և օգտակար ուղղութեան։

Քաջութիւնը օգտակար է, վեհ է, ոգևորիչ է երբ այդ ընդունակութիւնը գործ է դրւում որ և է մարդկային բարձր ճշմարտութիւն պաշտպանելու համար, երբ նրանով կատարվում են հայրենասիրական, կամ մարդասիրական ազնիւ յաղթութիւններ։ Միմիայն այս բարձր հասարակական օգուտի նպատակով գործ դրւած քաջութիւնը, անվեհերութիւնը, հնարագիտութիւնը կարող են իսկապէս ոգևորել մարդոց, կարող են դաստիարակել, ազնւացնել նոր առաջացող սերունդը։

Իսկ պ. Աղաբեանցը առաջարկում է զարմացնել, վախեցնել և սարսափեցնել մեր երեխաներին երևակայական հերոսների մեծ ուժով, հսկայ կերպարանքով, սարսափելի մահաւոր տանջանքներով... Նրան չէ հետաքրքրում հէքիաթային հերոսի արած գործը, այդ գործի բարոյական արժանաւորութիւնը. նա ուզում է, որ Հերքիւլէս այնպէս չլինի, ինչպէս

հասարակ մակնանացուք են մեռնում. այլ «այնպիսի տանջանքներով, որ մարդուս երեակայած բոլոր տանջանքներից վեր լինի»։ Եւ այս միայն նորա համար, որ երեխան սարսափի։ վախենալ, դողալ այդ մահուան պրոցէսը տեսնելիս, որովհետև, պ. Աղալեանցի կարծիքով, երեխային սրտոտ և չը սարսափող դարձնելու համար, պէտք է նրան ցոյց տալ ամենասարսափելի օրինակներ և դէպքեր, ինչպէս որ ինքը անում է իւր վերոյիշեալ դիւական-սատանայական հէքիաթների մէջ... Պ. Աղալեանցը ամենևին չէ էլ ուզում մտածել, որ քաջութիւնը, անվեհերութիւնը, սրտոտութիւնը գործնական, պրակտիկական ընդունակութիւններ են և զարգանում են մարդու մէջ ոչ թէ գրքեր կարդալով, հէքիաթներ լսելով, հէքիաթների մէջ երևակայութեամբ սարսափելով, դողալով ու վախենալով, այլ ընդհակառակ իսկական, կենդանի գործեր կատարելով, բէալական աշխարհի ուժերի և հանգամանքների հետ մշտական և անմիջական շփումով, վարժութիւնով։

Սակայն բաւական է։ Ամփոփելով իմ այս լօդուածում պաշտպանած մտքերը՝ ես գալիս եմ հետեեալ եզրակացութիւններին։ Նախ պ. Աղալեանց իզուր է ինձ մեղադրում, որ իբր թէ ես հերքում եմ հէքիաթների դաստիրակչական նշանակութիւնը։ Ես հակառակ եմ ոչ թէ առհասարակ բոլոր տեսակ հէքիաթներին, այլ միայն «Եղեզնուհի», «Զանգի-Զրանգի» և այլ սրանց նմաններին, որոնց մէջ աչքի են ընկնում լոկ արտաքին հրէշաւոր և անբնական դէպքերը, որոնց մէջ մասնակցում են զանազան երևելի և աներևոյթ կենդանիները, առանց արտայայտելու որ և է մարդկային խորը, օգտակար, լուրջ և բարոյական գաղափար։ Իմ կարծիքով՝ հէքիաթը, ինչ տեսակ էլ որ լինի, ինչ ուղղութեան էլ պատկանի, ամենից առաջ պէտք է արտայայտէ մի գաղափար, մի կրթիչ, աղնուացնող ու բարոյապէս մարդու բարձրացնող իդէա։

Մտնկական ընթերցանութեան համար չի կարելի առաջարկել ամեն տեսակ հին ժամանակներից մնացած հէքիաթ, կամ աւանդութիւն, լոկ ուշադրութիւն դարձնելով այդ հէքիաթների արտաքին կազմութեան վերայ. բաւական չէ որ հէքիաթը հին լինի, որ կրէ իւր վերայ «հնութեան և առասպելական դրոշմը»։ Դիւաւորապէս հէքիաթը պէտք է հասկանալի լինի մանուկների համար, պէտք է թէ արտաքին ձևով և թէ ներքին բովանդակութիւնով համապատասխանէ մեր ժամանակի ոգուն, մեր դարի մտաւոր-բարոյական համոզմունքներին։ Հին պատմական ժամանակներից մնացած հէքիաթները կամ առասպելները լոկ այն դէպքում կարող են օգտակար լինել մեր երեխաների համար, երբ նրանք պարունակում են այնպիսի բարոյական գաղափար, այնպիսի միտք, որ հասկանալի է մեզ համար, որ կարող է բարոյական խորը տպաւորութիւն անել մեզ վերայ։ Սատանաների, դևերի, քաջքերի և վիշապների գաղափարը հակառակ են մեր ժամանակի ոգուն, մեր մտաւոր-բարոյական համոզմունքներին. մենք չենք կարող հաշտուել այդ երևակայական մտացածին պատկերների հետ և, այդ

պատճառով, հէքիաթների մէջ պէտք է խոյս տալ նրանցից, պէտք է երեխաների թարմ երևակայութիւնը չը թունաւորել այդ մոլորութիւններով... Բարոյական կրթութեան գործում պէտք է ոգևորել մանուկներին ոչ թէ լոկ քաջութեան, անվախութեան, հնարագիտութեան և այլն գաղափարներով, այլ հարկաւոր է գլխաւորապէս նրանց ուշադրութիւնը գարձնել մարդոց բարոյական կատարելութեան վերայ, պէտք է ոգևորել մանուկներին մարդասիրական, հայրենասիրական գաղափարներով, պէտք է ցոյց տալ նրանց մարդկութեան ապագայ ընդհանուր երջանկութեան, հնդհանուր հաւասարութեան և եղբայրութեան իդէալը։ Ահա այն գլխաւոր մտքերը, որոնք իմ կարծիքով ուղիղ են, օգտակար են և արժանի են ընթերցողների ուշադրութեանը։